

Arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji

Vojislav Korac

- Sakralna arhitektura
- Fortifikaciona arhitektura

Sakralna arhitektura

Monumentalna arhitektura, osnovni tokovi i njihova obeležja

Pojava skupine graditeljskih dela visoke zanatske i umetničke vrednosti u Srbiji, u drugoj polovini 12. veka, zasenila je razmišljanje o svemu što je sagrađeno pre toga. Jedna za drugom su nicali građevine prema programu koji je bio plod pouzdanog saznanja o smislu i prirodi graditeljskih poduhvata koji se ostvaruju uz angažovanje ozbiljnih materijalnih sredstava. Reklo bi se da je monumentalna srpska arhitektura naglo nastala, a da se pre toga nije događalo ništa značajno. U suštini, prethodni tok bio je sličan zbivanjima na svim ovim područjima izvan užeg dela Vizantijskog carstva na kojima je velike poremećaje izazvao raspad antičkog sistema usled Velike seobe naroda. U širokoj vremenskoj skali prilagođavanja, zatim razvoja srpskih država, postoje mesta koja bi odgovarala počecima monumentalne arhitekture.

Najistaknutiji rani spomenik u kontinentalnim srpskim oblastima jeste crkva Sv. Petra kod Novog Pazara, iz 9. ili 10. veka. osobene je graditeljske zamisli. U spoljnom opsegu rotonda, s istaknutom polukružnom apsidom, u unutrašnjoj strukturi tetrakonhos, s kupolom na sredini. Rotondi je dodat asimetričan pretprostor na zapadnoj i severnoj strani crkve. Iznad njega je spratna galerija, s otvorima prema unutrašnjosti crkve. Građena od lomljenog kamena, crkva je ravnih fasadnih površina, a jedini ukras su plitke polukružno završene niše na tamburu spolja osmostrane kupole. Arhitektonska zamisao crkve Sv. Petra predstavlja slobodniju reprodukciju ranovizantijskog graditeljskog ostvarenja slične prostorne sheme. Po načinu na koji je graditeljska zamisao ostvarena, Sv. Petar bi se našao u skupini arhitektonskih dela izgrađenih u ranom srednjem veku u perifernim oblastima vizantijskog područja. Do crkve u Srbiji zamisao je stigla verovatno preko jadranske obale srpske države. Crkva Sv. Petra je sagrađena uz neko crkveno, a možda i svetovno središte, kojeg više nema.

Prema dosadašnjim arheološkim opažanjima, nekoliko trikonhosnih crkava, nastalih u 10. ili 11. veku, mogle bi biti plod rada prvih slovenskih prosvetitelja u Bugarskoj i Srbiji. U srpskim primorskim oblastima, Duklji, potom Zeti, očuvalo se, u različitim vidovima, više spomenika. Primorski gradovi ili traju u kontinuitetu od kasnoantičkih vremena, s romanskim stanovništvom, ili nestaju srazmerno rano, da bi se na drugim lokacijama pojavila gradska naselja koja obrazuje slovensko stanovništvo. Urbana tradicija, bilo iz neprekinutog trajanja gradskog života bilo iz novoobrazovanih gradova u srednjem veku, važna je za ukupnu obnovu graditeljske delatnosti. Tome treba dodati rad koji je tekao u okviru dejstvovanja benediktanskih monaha što dolaze iz južne Italije, a verovatno i takozvanih istočnih monaha, koji preko južne Italije stižu iz udaljenih vizantijskih

provincija. Trobrodna bazilika, kao najčešća građevina kasne antike ili ranog hrišćanstva, nastavlja trajanje u graditeljskoj obnovi ranog srednjeg veka takođe u zapadnim srpskim krajevima. Vredna je pažnje pojava krstoobrazne kupolne crkve, s kupolom na stubovima, na samom kraju 8. ili na početku 9. veka, u vreme kada u Vizantiji nastaju prva takva rešenja. To su prvobitna crkva Sv. Tripuna u Kotoru i Sv. Tome blizu Kotora, a možda i crkva Sv. Petra u Dubrovniku. Kasnije je veoma rasprostranjena jednobrodna crkva s kupolom na sredini. Njena unutrašnja struktura rađena je po uzoru na karakteristična vizantijska ostvarenja toga vremena, pa se pojava o kojoj je reč pripisuje odjecima i podsticajima iz vizantijske arhitekture. Reprezentativan primer je crkva Sv. Mihajla u Solunu, zadužbina zetskog kralja Mihajla (kraj 11. veka). Po stilskom obeležjima ta bi se crkva priključila protoromanskoj arhitekturi.

Crkve Sv. Nikole i Bogorodičina crkva kod Kuršumlije (šesta - sedma decenija 12. veka), Đurđevi stupovi kod Novog Pazara (1171), Studenica (1183-1196), sagrađene voljom i sredstvima velikog župana srpskog Stefana Nemanje, graditeljska su dela kojima se obeležavaju počeci Raške škole arhitekture. Podizana u skladu s najboljim iskustvima i znanjima na susednim kulturnim područjima, naznačila su prirodu daljeg razvitka srpske monumentalne arhitekture.

Velika sredstva i trud koje je u građenje zadužbina uložio Stefan Nemanja govore o izuzetnom državnompravnim značaju ktitorstva. Bilo je to afirmisanje državne vlasti u vreme kada Srbija sjedinivši u sebi primorske i kontinentalne oblasti postaje važan partner susednim državama. Ktitorstvo, podizanje zadužbina, traje kao važan čin do kraja srpske srednjovekovne samostalnosti, na svim stepenima vlasti. Stoga je razumljiva njegova velika važnost za kulturu.

Kuršumlijska crkva Sv. Nikole, uočljiva po zidovima od opeke i širokih spojnicama maltera, jednostavnog je organizma u prostornom smislu. Naglašen je njen srednji deo, koji nosi kupolu. Međutim, fasadne površine nose jako istaknut crtež unutrašnje strukture građevine, onako kako je bilo uobičajeno u srednjovizantijskoj arhitekturi. Po zamisli prostora ona potiče s istog graditeljskog područja; jednobrodna je, ima tri polja po dužini s kupolom iznad srednjeg kvadratnog polja. Uz srednji deo južne strane izgrađena je mala kapela s kupolom. Možda je ta kapela bila namenjena za grobnicu ktitora. Razmera je koje su bile uobičajene u srednjovizantijskoj arhitekturi. Po besprekornom zanatu i ukupnom sklopu - koncepciji celine i odnosu delova prema celini - Sv. Nikola je najbliži arhitekturi vizantijske prestonice, pa je verovatno i delo prestoničkih majstora. Uz zapadnu stranu crkve naknadno je dozidan zatvoren pretp prostor, priprata, sa simetrično postavljenim kulama na glavnoj fasadi. Kule su sagrađene pod uticajem slično ostvarene koncepcije uz 1166. godine završenu katedralu u Kotoru, kao što su na sličan način nastale i kule uz crkvu Sv. Đorđa u Rasu, podignutu nekoliko godina kasnije. Ta crkva, u predanju upamćena pod nazivom Đurđevi stupovi, na naglašeno svečan način promovisala je ktitorovu želju da krupnim delima monumentalne arhitekture obeleži svoje državničke korake. Iz celine manastira na bregu, Sv. Đorđa, na domaku prestonice, izdvajaju se i ističu dva visoka zvonika i snažni i sažeti organizam crkve s kupolom. U koncepciji prostora, u kojoj se nastavlja prethodna građevina, izgrađena je celina koju zatvaraju ravne fasade romanskih oblika. One rečito govore o zapadnom poreklu

majstora. Prethodna stanica te skupine majstora verovatno je bio Kotor, u kome je tada trajala razvijena graditeljska delatnost.

Vizantijska umetnička shvatanja i vizantijska zanatska praksa iskazani na Sv. Nikoli, kao i romanska zanatska praksa i pretežno romansko umetničko shvatanje ugrađeni u Đurđevim stupovima, na jedinstven način su se spojili u glavnom delu Stefana Nemanje, svečanoj grobnoj crkvi posvećenoj Bogorodici, u manastiru Studenici. Glavna crkva jedinstveno zamišljene celine utvrđenog manastira, čiju izvornu zamisao danas rekonstruišemo prema sačuvanim delovima, sagrađena je za potrebe pravoslavnog obreda, i to onako kako je bilo uobičajeno u vizantijskoj arhitekturi. Jednobrodna crkva s kupolom, u ritmičnom rasporedu prostora, uz bočne vestibile kao novinu u Raškoj, u svojoj unutrašnjoj strukturi - kupoli, svodovima, razvijenoj supstrukciji - ima sve što je svojstveno vizantijskoj arhitekturi, uključujući i unutrašnje strane zidova u mešovitom materijalu, sigi i opeci. Spolja je obrađena na romanski način. Fasade ravnih površina, građene od besprekorno otesanih i uglačanih mermernih blokova, podeljene plitkim pilastrima u ritmu unutrašnje strukture, završene su karakterističnim arkadnim frizevima. mogu se meriti s luksuzno obrađenim fasadama najpoznatijih dela italijanske romanike. Celini spoljne obrade Studenice pripadaju monumentalni portali i prozori, jednostruki, dvojni i trifora na apsidi. Središnji deo građevine, koji je završen kupolom, odvaja Studenicu od uobičajenog lika luksuznih celina romanske arhitekture. Dvanaestostrana kupola u celini je, iznutra i spolja, vizantijska. Potkupolni prostor - po izgledu strogo geometrijski određen volumen - na bočnim stranama je obrađen na vizantijski način. Na fasadnim površinama iskazana je unutrašnja struktura dvaju zidova, s lukom na vrhu, koji odgovara potkupolnom luku. Tome luku su prilagođeni i prozori na obema fasadama. tako je preplitanje dvaju umetničkih shvatanja ostvareno na jedinstven način, koji nije ponovljen nikad više.

Studenički portali dela su najviše vrednosti u svojoj umetničkoj vrsti. Najrazvijeniji i najsvečaniji, glavni, zapadni portal, po arhitekturi i reljefnom ukrasu najbliži je porodici južnoitalijanskih portala. Ukupna ikonografska zamisao portala, s Bogorodicom koja drži Hrista u krilu i dva anđela sa strane, izašla je iz vizantijske umetnosti. Besprekornim klesarskim i vajarskim umećem izvedeni su i ostali portali.

Među prozorima izdvaja se trifora na apsidi. Pandan je glavnom portalu, mesto, arhitektura i reljefni ukras po vrednosti i značaju, glavni portal i trifora, dve simbolične slike crkve, najbolje predstavljaju arhitektonski i skulptoralni ukras Studenice. Ukupna harmonija dveju celina - odnos osnovnih mera, raspored ukrasa i brižljivo smišljen ritam arhitektonskih elemenata - mogla je nastati samo po ukusu odnegovanom na merilima najvišeg sloja komninske umetnosti. Na verovatno južnoitalijansko poreklo majstora upućuje okolnost što je reč o području na kome traje više gradova, naprednih u svakom smislu, živog umetničkog rada. Na sredokraći vizantijske tradicije i neposrednih vizantijskih uticaja i visoke romanike stvarana su jedinstvena dela. Ipak, presudna je bila uloga poručioaca u pogledu celine u Studenici, u njenom okviru i portala i prozora i drugog reljefnog ukrasa. Moramo se podsetiti da je taj krug poručilaca podjednako nepogrešivo izabrao najbolje slikare za freske na zidovima Studenice. O visokoj zanatskoj spremi studeničkih klesara svedoče crteži po kojima su rađeni detalji portala,

nacrtani u prirodnoj veličini na nekoliko mesta na mermernim fasadama. Studenica je snažno uticala na potonju arhitekturu u Srbiji. Za to su postojala dva razloga. Prvi je ideološke prirode. Studenica je bila grobna crkva osnivača dinastije, koji je kanonizovan ubrzo posle smrti. Drugi razlog bila je Studenica po sebi: njeni portali i prozori, njene fasade, a verovatno i luksuzna unutrašnja oprema.

Program prostora i arhitektonska zamisao celine ostali su dve bitne odrednice srpske arhitekture u 13. veku. U Žiči (1207-1219), ktitora kralja Stefana i njegovog brata Save, prvog srpskog arhiepiskopa, program prostora je zaokružen u bitnim elementima. Jednobrodna građevina s kupolom na sredini, delovi prostora za horove uz naos i odvojena priprata, s bočnim paraklisima - to bi pripadalo za naredne spomenike neizostavnoj celini. Dodaci tome programu bivali su plod naročitih namena. U Žiči spoljna priprata, sa spratom i kulom napred, podignuta je, po svojoj prilici, po želji prvog arhiepiskopa. Proširena namena u Studenici bila je razlog za izgradnju velike spoljne priprate kralja Radoslava, a u Mileševu, u drukčijoj zamisli, verovatno po Savinoj želji. U toj priprati Sava je sahranjen. Jedno od sedišta episkopije Bogorodica Hvostanska u Metohiji, takođe je dobila spoljnu pripratu i dve snažne kule. Iz određenih razloga, spoljnu pripratu imaju i Sopoćani.

Majstori graditelji, obrazovani u radionicama one prakse koja je imala izrazito vizantijska obeležja, nakratko se pojavljuju, na delima malog obima, početkom 12. veka. U kasnijim radovima izostaje ono što bi se moglo smatrati kao izrazito obeležje načina rada svojstveno vizantijskom području. Zanatski deo rada nose majstori koji dolaze iz središta gde vlada romanski, potom prelazni, romansko-gotički stil, ili, ako su iz lokalnih radionica, klešu i grade kao da su obrazovani u ateljeima srpskih primorskih gradova, u kojima neprekinuto traje rad graditeljskih, kao i svih drugih zanata.

Jednostavno rečeno, majstore osnovnih graditeljskih zanata bilo je najlakše naći na domaku velikih gradilišta. U vremenu o kome je reč, za razliku od slikara, iz razbijene Vizantije ne stižu ni stručnjaci za opeku, ni klesari, niti se održavaju veze između tamošnjih graditeljskih radionica i gradilišta u Srbiji. Stoga se i ukupna spoljna obrada značajnih graditeljskih dela pomera ka ukusu koji je bliži zapadnoevropskoj arhitekturi. Volumeni su zatvoreni ravnim površinama, koje imaju pilastre ili su bez njih, a prozori i portali od ukrasnog kamena, po pravilu skromnije arhitekture od studeničkih, plastični su ukras. Poseban odnos prema boji - valja imati u vidu činjenicu da su enterijeri uvek prekriveni freskama - okolnost je koja je proizvela pojavu bojenog ukrasa na omalterisanim fasadama.

Na Mileševu (treća decenija 13. veka) u celini se odnosi opisano svojstvo - vizantijsko poreklo unutrašnjeg prostora i spoljna obrada pod uticajem romanike, ili po ugledu na Studenicu. Moraču (1252) čine prostor uspostavljen u raškoj arhitekturi i fasade, likom i načinom obrade bliske romanici grada Kotora. Sopoćanska crkva, koja je poslužila za okrilje najvrednijih fresaka svoga vremena (1265), na izrazit način otkriva dvostruke izvore raške arhitekture, iz kojih je nastala njena priroda. Iako građena pod jakim uticajem zrele romanike, sopoćanska crkva - u spoljnom liku bliska trobrodnoj romanskoj bazilici - ima unutrašnji prostor koji veoma podseća na monumentalne enterijere

srednjovizantijske arhitekture. Nekoliko godina mlađa, crkva u Gradcu nosi u svom ukupnom obliku monumentalan sklop razuđenih volumena. Njena su posebna obeležja elementi gotike u strukturi i oblicima. Njih su doneli majstori koji dolaze, po svojoj prilici, iz južne Italije. Naglašeno romanski uticaj vidi se na fasadama Arilja (1295/6), u kome je takođe dosledno sačuvana tradicionalna unutrašnja struktura.

Veliki spomenici srpske monumentalne arhitekture srednjeg veka, s kojima počinje klasično razdoblje njene istorije i kojima se do kraja obeležava njen glavni tok, pripadaju manastirskim celinama. Odreda su manastiri stradali u mnogim neprilikama u toku duge turske vladavine nad srpskim zemljama. Mnogo ih je uništeno. Među uništenima su i neki od najvrednijih. Neka, za primer, budu pomenuti: Bogorodica Hvostanska, jedna od prvih srpskih episkopija, od koje su ostali samo temelji; Banjska, od crkve ostao mali deo, bez ukrasa, pretvoren u džamiju i prostor za stanovanje, a sve ostalo razoreno; prizrenski Sveti arhanđeli, u celini razoreni; crkve u gradovima Skoplju, Novom Brdu, Beogradu, Smederevu, kao i mnoge druge u manjim središtima. Manastirske crkve koje su u današnjem svetu čuvane po freskama većinom su u ruševinama dosegle moderna vremena. Pomenućemo najpoznatije: Đurđeve stupove u Rasu, Mileševu, Sopoćane, Gradac.

Ti spomenici opstajali su pre svega zato što je sredina u kojoj su se nalazili najčešće imala volje i snage da ih obnovi posle pustošenja, razaranja i paljenja. Sve drugo što je pripadalo manastirskim celinama lakše je stradalo i propadalo i, po pravilu, ako je bilo snage za obnovu, zamenjivano je novim građevinama. Stoga su nam saznanja o trpezarijama, palatama i drugoj vrsti građevina praktične namene malobrojna i oskudna. To se odnosi u još većjoj meri na sve što je nastajalo u gradskim naseljima.

U historiografiji srpske umetnosti odavno su arhitektonska dela građena od kraja 13. do poslednje decenije 14. veka nazivana srpsko-vizantijskom školom. Početak tog razdoblja obeležava prvo veliko delo kralja Milutina, obnova manastira Hilandara (1293). U nizu građevina tada podignutih u Hilandaru ističe se glavna crkva, po razmerama, složenoj strukturi i najvišem stepenu zanatske i umetničke obrade. U njoj se nastavlja srednjovizantijski tip građevine s kupolom na sredini. U Hilandaru je ostvaren u razvijenoj zamisli prostora i strukture, oblicima i načinom građenja svojstvenim vizantijskoj prestonici. Umetničkoj celini hilendarske crkve pripadaju mozaički pod i reljefni kameni ukras na portalima i prozorima. Poreklo ukrasa je iz dva izvora: plitkoreljefna obrada ravnih površina u tokovima je onovremene vizantijske umetnosti, a kamene konzole u obliku životinjskih glava potiču od majstora iz neke klesarske radionice u Srbiji.

Za ime kralja Milutina (1282-1321) vezuje se potpuno usmerenje zemlje ka vizantijskom duhovnom svetu i vizantijskoj civilizaciji. U arhitekturi to je jasno iskazano. Sve njene bitne odrednice potekle su iz vizantijske arhitekture. Namesto dotadašnje jednobrodne crkve s kupolom, prilagođene osobenom raškom programu, usvojena je u vizantijskom svetu opšte rasprostranjena crkva upisanog krsta s kupolom. U Srbiji, posle izgradnje Hilandara, podiže se niz crkava, bilo u zamisli bližoj jednostavnijem obrascu upisanog krsta s kupolom, kao što je Sv. Nikita u Skopskoj Crnoj gori, bilo u razvijenoj varijanti,

carigradskog i solunskog porekla. U Prizrenu se gradi nova gradska katedralna crkva, Bogorodica Ljeviška (1306/1307), kao petokupolna građevina. Očuvala se u gradskoj sredini zato što je pretvorena u džamiju. Nova je crkva podignuta na delimično zadržanim zidovima starije bazilike. Ostvarena je zamisao po kojoj je u istoriji vizantijske umetnosti poznata crkva solunskih Apostola: jezgro čini raspored u vidu upisanog krsta sa pet kupola, a oko njega je na severnoj, zapadnoj i južnoj strani, obimni brod. U načinu zidanja, materijalu i oblicima prizrenske zadužbine kralja Milutina na najbolji način su predstavljene vizantijska graditeljska shvatanja toga vremena. Posebno se ističe svečana zapadna fasada, koju čine arkade prizemnog trema, ukrasne niše iznad trema, u simetričnom i ritmičnom rasporedu, i visok zvonik smele konstrukcije u osovini kompozicije. Arhitekt Nikola - zna mu se samo ime - ostvario je delo bez premca u vizantijskoj arhitekturi na početku 14. veka. Slično prizrenskoj katedrali nastala je crkva Sv. Đorđa u Starom Nagoričinu (1312). U zatečene zidove crkve iz 11. veka ugrađena je takođe petokupolna crkva. Kao u Prizrenu, zidovi zatečene građevine sačuvani su iz uobičajenog poštovanja starijeg kulturnog mesta. U Starom Nagoričinu je idealna shema petokupolne crkve u nešto većoj meri prilagođena, stoga što su se čuvali stari zidovi, a obimni brod je zamenjen tremovima duž tri strane građevine.

Koncepcija petokupolne crkve s običnim brodom ostvarena je u osobenom rešenju u Gračanici (1315). Gračanica je bila završno delo svojevrsnog razvitka složene zamisli crkve sa više kupola, koja ima poreklo u ranovizantijskoj arhitekturi. Anticipacija petokupolne crkve u obliku koji ona ima u srpskoj arhitekturi verovatno je solunska. U Gračanici je ta zamisao ostvarena u čvrstom i zatvorenom organizmu, u kome je prekrivena strukturalno-prostorna razuđenost, osobena za vizantijske spomenike tih vremena. Očuvalo se prostor, ili obimni brod, koji sa tri strane okružuje središnji organizam, s glavnom kupolom, ali je celina povezana u gornjoj konstrukciji i gornjim oblicima, koji u svom piramidalnom sklopu nagoveštavaju raspored unutrašnjeg prostora. U dinamičnoj kompoziciji celine Gračanice ne deluje samo kao petokupolna građevina već kao sklop kupolnih volumena. Njene fasadne površine, zidane u pravilnom ritmu kamena i opeke, imaju oblike svojstvene poznovizantijskoj arhitekturi, i, uz njih, iz raške arhitekture nasleđena potkupolna postolja i prelomljene lukove. Razuđenog prostora, prema ukusu i potrebama poznovizantijske arhitekture, harmonične kompozicije oblika, u kojoj je pažljivo odmeren odnos delova prema celini - posebno malih kupola prema velikoj - u razmerama svojstvenim poznovizantijskom kulturnom području.

U nizu dela koja nastaju u prvim decenijama 14. veka vredni su pažnje i spomenici malih razmera, podizani bilo u postojećim manastirima bilo kao zadužbine vlastele skromnijih materijalnih mogućnosti. Najveću pažnju zaslužuje Kraljeva crkva u Studenici (1313/1314), takođe delo kralja Milutina. U osnovi približnoj kvadratu, u celini prekrivenoj jednom kupolom, koju nosi sažeta supstrukcija, s plemenitim odnosima mera, u svom unutrašnjem prostoru predstava je idealne crkve slike kosmosa, zamišljene u ranovizantijskoj arhitekturi. Biće ona plod vraćanja na stare uzore. Zaključićemo da je reč o jednoj od onih obnova u vizantijskoj umetnosti koje se obeležavaju kao svojevrzni klasicizam.

Krajem treće decenije 14. veka dobila je konačan oblik Pećka patrijaršija. Ta velika celina razvijenog prostora obrazovala se tako što je uz severnu stranu Sv. Apostola, raškog plana, dograđena crkva Sv. Dimitrija, u drugoj deceniji 14. veka, kao jednobrodna građevina s kupolom, uz južnu stranu Bogorodičina crkva, u obliku razvijenog upisanog krsta s kupolom, a uz zapadnu stranu sve tri građevine velika priprata. Celina je zaključena Bogorodičinom crkvom, velikom pripratom i kapelom i tremom na južnoj strani staranjem arhiepiskopa danila II (1328/1330). U spoljnom izgledu Patrijaršija je panorama oblika svojstvenih tadašnjoj srpskoj arhitekturi. Na fasadama velikog dela celine slikani ukras je zamenio reljef u kamenu i ukras u opeci i kamenu.

Potpuna usmerenost ka vizantijskoj graditeljskoj tradiciji i praksi nastavlja se u narednom razdoblju. U južnim oblastima uključenim u srpsku državu, podiže se niz znatnih graditeljskih dela. Ktitori su ličnosti iz najvišeg sloja vlastele. Osnovni tip prostora zadržan je kod većih spomenika, uz varijacije u detaljima. U oblicima i načinu zidanja i, u tom okviru, građenju ukrasa na fasadama takođe se uočavaju varijacije.

Najznačajnija dela su antologijski spomenici graditeljstva na ukupnom vizantijskom području. Sv. Arhanđeli u Štipu (1332, ktitor vojvoda Hrelja), karakterističnog unutrašnjeg prostora, geometrijski pouzdano utvrđenih volumena, ritmično građenih zidova, obeleženi su odnegovanim oblicima. Ukrasni lukovi na severnoj, zapadnoj i južnoj strani prate unutrašnju strukturu, a na istočnoj strani, zajedno s apsidom, uokviruju, u dvostepenom sistemu, svaku posebnu arhitektonsku površinu. U Ljubotenu (1337, ktitor vlastelinka Danica) slična je koncepcija prostora, strukture i arhitekture fasada. Znatnije su površine, u gornjim zonama, pokrivena ukrasom.

Koncepcija prostora, slična rešenjima svojstvenim u arhitekturi u Grčkoj, nastavlja se u potonjim delima, u narednim decenijama. Pojam sličnog bi se mogao upotrebiti takođe za ukupne strukture građevina, a u najvećoj meri i za njihovu spoljnu obradu, što navodi na zaključak da je program bio u rukama obaveštenih i međusobno povezanih poručilaca. Takođe je moguće pretpostaviti a se radilo o skupini majstora koji se kreću s jednog na drugo gradilište. Njihova znanja i praksa nalaze se negde između onog toka čiji su izvori u vizantijskoj prestonici, ili u Solunu, po idejama Carigrada, i arhitekture u zapadnim krajevima Grčke, prvenstveno u Epiru. Pri tome su bitne odrednice u koncipovanju celina dug tradicionalnoj srpskoj arhitekturi: grupisanje prostora u zatvorene celine i briga o proporcijama, s naglašavanjem vertikale.

Crkva Sv. arhanđela u Lesnovu (1341, priprata 1349, ktitor despot Oliver) ima dve celine, različitih koncepcija, crkvu u užem smislu i pripratu. Crkvena građevina je kao zatvorena celina, slična prethodnima, obeležena ritmičnim nizovima ukrasnih lukova, koji su dvostepeni i po visini postavljeni u dve zone. Zamisao koloneta kružnog preseka, koje se priključuju pilastrima, nagoveštena u Arhanđelima u Štipu, u Lesnovu je dosledno sprovedena. Poreklom je, ili posredno ili preko Soluna, iz vizantijske prestonice. Zamisli priprate neizostavno ćemo pripisati reprezentativan izvor. Zналаčki sagrađene strukture, s kupolom na sredini, široko otvorenih zidova, preko bifora, zajedno s detaljima u obradi fasada, bliska je ostvarenjima najboljih vizantijskih ateljea. Lesnovo je kao celina bilo model za Psaču (1358, ktitor sevastokrator Vlatko). Iako oronula u toku duge istorije,

crkva Sv. Bogorodice u Kučevištu, u oblasti Skoplja (1348, ktitor župan Radoslav), delo je visokih graditeljskih vrednosti. Uz pojedinosti koje otkrivaju najbolju graditeljsku radionicu, kao što su oblik apside i niše polukružnog preseka na njenim spoljnim stranama, uočljiv je rad na ukrasnim površinama, praćen kolorističkim obeležjima, karakterističan za shvatanje arhitekture u poznovizantijskom svetu. Težnja za ukrasom, bojom i ornamentom, građenim uz pomoć cigle i maltera, u najvećoj meri je iskazana na fasadnim površinama Zauma (na Ohridskom jezeru, 1361, ktitor keser Grgurić). Celina građevine ostvarena je u tradiciji srpsko-vizantijske škole. Među nejednako očuvanim i istraženim spomenicima iz poslednje decenije 14. veka treba pomenuti Markov manastir, u oblasti Skoplja (kraljevi Vukašin i Marko, 1371. završen), Sv. Andreju (Andreaš) na Tresci (1389, ktitor Andreja, brat kralja Marka), Matku na Tresci (1371, ktitor Bojko, sin vlastelinke Danice), Konču kod Radovišta (1366, ktitor Nikola Stanjević). Markov manastir, krupnih razmera i dobro građen, i Andreaš, skromnije građen, s fasadnim površinama doterivanim malterom i bojom, nose obeležja onih shvatanja po kojima se oblici grupišu po vodoravnim pojasevima. Time se vraćaju idejama nastalim u okviru renesanse Paleologa i nagoveštavaju novine koje će biti ostvarene u narednom razdoblju srpske arhitekture.

Poseban tok u srpskoj monumentalnoj arhitekturi ostvaren je u tri velika i reprezentativna hrama, sagrađena za grobne vladarske crkve, u Banjskoj, kralja Milutina (1312-1316), Dečanima, Stefana Dečanskog i njegovog sina Dušana (1327-1335), i Arhandelima kod Prizrena, cara Dušana (sredina 14. veka). Prema svedočenju kraljevog biografa i saradnika arhiepiskopa Danila II, Milutin je Banjsku sagradio po uzoru na Studenicu. U bitnim sastavnicama, prema kojima je trebalo prepoznati uzor, poštovana je kraljeva volja: u zamisli celine prostora, posebno njegovog oltarskog i potkupolnog dela, i u svečanim portalima i prozorima. U svemu ostalom modelu su dodana ona ostvarenja raške arhitekture koja su se dogodila posle Nemanjine Studenice. Velika i skupocena celina koju danas rekonstruišemo na osnovu očuvanih ostataka, Banjska se na osoben način našla na sredokraći vizantijske graditeljske tradicije i onovremene zapadnoevropske arhitekture. Prema opštem izgledu, snažne i zatvorene celine, ravnih fasada, pokrivenih, na jedinstven način, ukrasnim kamenom u tri boje, po sistemu šahovskih polja, reklo bi se da je u srodstvu sa najboljim delima severnoitalijanske ili apulijske romanike. Međutim, Banjska u bitnim odrednicama nastavlja rašku arhitekturu, i to ne samo u onome što su nametnule funkcionalne potrebe već takođe u vrsti donje i gornje konstrukcije, u unutrašnjim oblicima prostora i u delu kamenog ukrasa. Zidanje, bez spoljne oplata, vizantijsko je, u mešovitom materijalu. Poput Studenice, celinu su zamislila dva protomajstora, ili protomajstor i poručilac iz dveju kulturnih sredina.

Dečane bismo lakše nego Banjsku priključili odgovarajućem nizu katoličkih romaničkih ili romaničko-gotičkih katedrala. Njen graditelj, franjevac iz Kotora, gradi trobrodnu baziliku s kupolom. S gradilišta u zapadnim srpskim oblastima tada poletne romansko-gotičke arhitekture preuzeti su gotički svodovi, gotički prozori i spoljna dvobojna kamena oplata. Ipak, u Dečanima je izgrađen pravoslavni hram, sa svim delovima prostora koji su ostvareni u raškoj arhitekturi. Da je u Dečanima takođe poštovana Studenica kao uzor, potvrđuju svečani portali i trifore. Građenje Dečana bilo je veliki poduhvat. Za osam godina podignuta je crkva veća od kotorske katedrale, a verovatno i od stare dubrovačke

katedrale čija je izgradnja trajala oko sto pedeset godina.

Poštovanje dinastičke tradicije, očigledno u određenom ideološkom smislu, prihvatio je i Stefan Dušan gradeći svoje glavno delo, hram koji je namenio za svoju grobnu crkvu. Ona obeležja Studenice koja su ocenjena kao bitna preneti su u koncepciju, nove građevine, a ta je građevina zamišljena, u pogledu sheme prostora i oblika, prema načelima srpsko-vizantijske škole. Sveti Arhanđeli, glavna carska zadužbina, krupnih razmera, brižljivo obrađena, s fasadama od ukrasnog kamena, mermernim portalima i prozorima i mozaičkim podom, najveće je i najskupocenije delo sagrađeno u 14. veku na širokom području vizantijskog sveta. Idealna rekonstrukcija toga porušenog spomenika, čiji je materijal najvećim delom iskorišćen za građenje Sinan-pašine džamije u Prizrenu, govori o petokupolnoj crkvi izuzetnog harmonijskog sklopa volumena i fasadnih površina, s portalima i prozorima čiji su prauzor portali i reljefni ukras Studenice. Time se još jednom potvrđuje da je grobna crkva osnivača dinastije neka vrsta sopstvenog srpskog rešenja. Prizrenski Arhanđeli bili su model za drugu carsku zadužbinu, Matejič (u Skopskoj Crnoj gori zapadno od Kumanova), ktitora carice Jelene i cara Uroša (šesta decenija 14. veka). Uz manje prilagođavanje, u njoj je ponovljena zamisao prostora prizrenske crkve. U petokupolnoj shemi gornjih oblika, velikih razmera, građena u mešovitom materijalu, u oblicima srpsko-vizantijske škole skromnije je obrade od prizrenske crkve.

Dva poznata graditelja dela kneza Lazara, Ravanica (1377/1381), namenjena za grobnu crkvu ktitora, i Lazarica (1377/1380), sagrađena uz dvor u Kruševcu, i u simboličnom i u stvarnom smislu na čelu su poslednje stilske skupine u srpskoj srednjevekovnoj arhitekturi. Ta je skupina poznata pod nazivom Moravska škola, prema oblastima u kojima se razvila živa graditeljska delatnost u poslednje tri decenije 14. i u prvoj polovini 15. veka. Glavni tokovi monumentalne arhitekture i dalje su u sakralnim građevinama, a najvrednija poznata dela u manastirskim celinama. Nešto više podataka o gradovima iz toga vremena; i u njima su nastajali spomenici moravske arhitekture. Moravska arhitektura izrasla je iz prethodnog graditeljskog stvaranja u Srbiji. Nova obeležja, po čemu se ona razlikuje od prethodne srpske arhitekture i suverenih zbivanja u vizantijskoj arhitekturi, jesu opšti izgled celine i njena unutrašnja harmonija, koncepcija oblika i obrada fasadnih površina. Pravičan je ritam osnovnog rasporeda, pouzdan konstruktivni sklop. Harmonija u oblicima i volumenima i arhitekturi površina i otvora građena je po izvornim shvatanjima srednjovizantijske arhitekture. Reljef i boja na fasadnim površinama u moravskoj arhitekturi nove su vrednosti.

Zamisao prostora, ili, uproščeno rečeno, plan, produžava prethodna rešenja. Varijante su razvijene i sažete upisane u krst s kupolom, kojima su dodane bočne konhe pod uticajem svetogorske arhitekture. Dve varijante su predstavljene u Ravanici i Lazarici. Prostorna i konstruktivna struktura otkrivaju se u gornjem delu građevine i na fasadama, koje su podeljene u tri vodoravne površine. Raspored otvora usklađen je s tim površinama, a one su organizovane, u vodoravnom smeru, ritmičnom podelom pilastrima ili kolonetama, na koje naležu ukrasni lukovi, bilo da je reč o lukovima na čelu unutrašnje konstrukcije bilo o onima što predstavljaju samo završetak ritmičnog ukrašavanja fasadnih površina, kao što su apside. Zidanje je u pravilnom smenjivanju jednog vodoravnog reda kamenih

kvadera sa slojem od tri reda opeke. Vidljivo je u dva niža pojasa fasade, dok su površine zidova u trećem, najvišem pojasu, završenom ukrasnim lukovima, ili ozidane na sličan način ili prekrivene ukrasom u vidu šahovskih polja. U tim poljima su osobene moravske rozete, postavljene u ona polja kojima se obeležavala struktura građevine i u kojima su u nižim pojasevima odgovarajući otvori.

Osobeni moravski ukras, prvenstveno kameni reljef, pokriva sve okvire prozora i portala, rozete, čela lukova i kapitele koloneta. Najvećim delom je geometrijski. Značajan je ne samo po obimu već i po uticaju na oblike klasičnih arhitektonskih elemenata. Pokrivajući čela lukova reljefni ukras istovremeno transformiše doprozornike, dajući im oblik ukrasnih bifora, ili neki drugi oblik, a kapitele zamenjuje bilo stilizovanim cvetom bilo nekim geometrijskim spletom. Na skupini spomenika zrelog stila - Ljubostinji (pre 1393, ktitor kneginja Milica), Rudenici (1409/1410, ktitor vlastelin Vukašin), Kaleniću (1413/1417), ktitor protodovijar Bogdan) - razvile su se mnoge varijante oblika pod uticajem reljefnog ukrasa.

Dva su važna svojstva moravske arhitekture, njen arhitektonski ukras, kao apsolutna novina, i stroga simetrija u koncepciji celina i detalja, u čemu ona napušta poznovizantijska shvatanja harmonije i vraća se obrascima prethodne arhitekture. U toj svojevrsnoj obnovi naglašen udeo ukrasa, prvenstveno reljefnog, ima određeno dejstvo, pa bi se reklo da se arhitektura počela shvatati integralno. Nastojalo se na uspostavljanju jednakih vrednosti unutrašnjeg i spoljnog prostora.

Posebno mesto u Moravskoj školi ima Resava (Manasija), zadužbina i grobna crkva despota Stefana Lazarevića (1407-1417). Velikih razmera, petokupolna crkva, slična je Ravanici po zamisli prostora. Fasadama u kamenu, frizom arkadica i oblikom dvojnih prozora podseća na rešenja u Raškoj školi arhitekture. Moguće je da je ktitor imao u vidu tradiciju koja se odnosila na poseban odnos vladara iz dinastije nemanjića prema Studenici. Arhitektura Resave imala je određen odjek u Vračevšnici (pod Rudnikom, 1428-1429, ktitor Radič Postupović).

Tursko osvajanje prekinulo je moravsku obnovu, koja je bila snažan i živ podsticaj za dalje trajanje ne samo srpske arhitekture nego vizantijske umetnosti u celini.

Fortifikaciona arhitektura

U idealno zamišljenoj slici srpskih zemalja u srednjem veku jako bi se isticale tvrđave, verovatno više od svega drugog što je bilo podignuto ljudskom rukom. Zidane su najčešće u kamenu, krupnih razmera, zatvorenih masa, postavljene na mestima koja su u strategijskom smislu pažljivo odabrana, pa su stoga svakom putniku bile lako uočljive. Podizane su na dominantnim visovima, na ulazima u klisure, na rubovima plodnih ravnica ili uz važne vodene tokove, štiteći najvrednija ljudska staništa. Beli kameni bedemi zatvarali su gradska naselja, kuće ili palate nosilaca lokalne ili oblasne vlasti, vladarske dvorce, velike manastire ili su kao prava utvrđenja namenjena profesionalnim vojnicima, čuvali važnije trgove i rudnike.

U ratovima na srpskoj teritoriji srednjovekovne tvrđave su jako stradale, bilo usled neposrednih razaranja bilo stoga što su napuštene, pa ostavljene da propadnu. Otud se neizbežno današnja predstava o njima gradi prema tvrđavama koje su se očuvale u nešto većem obimu.

U viševekovnoj istoriji od ranog srednjeg veka do sredine ili kraja 15. veka, do pada svih srpskih zemalja pod Turke - menjao se način građenja tvrđava, menjale su se ili nestajale pojedine tvrđave i nastajale nove, ali su ta markantna zdanja ostala obeležja države, njenog trajanja i određenog vida njene civilizacije. O tome, na posredan način, slikovito govore promene koje je donela turska vlast.

Građenje tvrđava oslanjalo se, u pogledu osnovnih zamisli i oblika, na kasnoantičku tradiciju. Potom se osetio uticaj položaja zemlje između vizantijskog i zapadnoevropskog sveta. Međutim, po bitnim odrednicama - prirodni potrebe za utvrđenjem, najčešćim razmerama, u određenoj meri i načinu građenja - i po opštoj slici, tvrđave su bile slične onome što se zbivalo na vizantijskom području.

Osobena su obeležja celina koje čine primorska gradska naselja, zajedno sa svojim utvrđenjima. Stara Budva privlači pažnju svojim položajem na grebenu, na severnom vrhu pitomog zaliva. Postojeća utvrđenja - iz vremena mletačke vlasti - samo podsećaju na srednjovekovnu tvrđavu, a u temeljima su im ostaci helenističkih i srednjovekovnih zidova.

Kotor, u dnu zaliva pod planinskom gromadom, od davnina privlači pažnju svojim izgledom. Sagrađen na ravnom zemljištu uz obalu, oslonjen je na oštro stenovito brdo, koje se odvaja od planinskog zaleđa i u celini uokviren snažnim bedemima. Karakterističnu sliku grada, koja se u varijantama javlja na likovnim predstavama od najstarijih vremena, obrazuju naselje u pojasu uz obalu i brdo iznad njega, obeleženo po rubu bedemom i tvrđavom na vrhu. Gradski bedem, sa snažnim bastionima na karakterističnim mestima, dug oko pet hiljada metara, ima oblik koji potiče iz vremena mletačke vlasti, ali i bedemi i bastioni sadrže u svojoj masi srednjovekovni zid ojačan kulama. Kao grad i sedište episkopije pominje se prvi put krajem 8. veka, a skorašnji arheološki nalazi govore da potiče iz antičkih vremena.

Značajno političko, privredno, kulturno i crkveno središte u srednjem veku, Bar - danas u geografskom smislu poznat kao Stari Bar - sagrađen je na nekoliko kilometara od obale na stenovitom terenu koji je nešto povišen u odnosu prema pitomaj ravnici barskog zaliva. napušten i delimično razrušen, sačuvao je snažne bedeme, s bastionima, takođe iz vremena mletačke vlasti. Venecijanski bedemi su prekrili srednjovekovni odbrambeni zid, pa se može zaključiti da se opšti izgled grada nije bitno izmenio. Stoga možemo lako rekonstruisati prvobitnu sliku primorskog mediteranskog gradskog naselja, koje je, u živopisnom pejzažu, čvrsto uokvireno moćnim bedemom, ojačanim kulama.

Najstariji pisani podaci o gradovima u srpskim zemljama, a to su istovremeno bile i

tvrđave, potiču od vizantijskog cara pisca Konstantina Porfirogenita (oko sredine 10. veka). Pored gradova u zapadnim krajevima, on pominje, kao najjužniji, Dostinik, danas Drsnik u Metohiji. O izgledu tih gradova nismo obavešteni. U tom pogledu bi mogao pomoći grad nedaleko od antičke Duklje, kod gradića Spuža (u Crnoj Gori), koji nosi samo neodređen naziv Gradina. Na kamenom grebenu iznad zetske ravnice čini ga bedem ojačan polukružnim i četvrtastim kulama, koji zatvara nepravilnu ovalnu površinu zemljišta. U sredini, na najvišem delu terena, stajala je skupina zgrada, raspoređenih približno po rubu pravougaonika, s ostacima snažne kule na jednom uglu. Bila je to, očigledno, palata. Ukupna zamisao grada naslanja se na kasnoantičku tradiciju, pa će se naći paralele u oblastima u kojima je ta tradicija bila jaka. Taj grad je možda Lontodokla Konstantina Porfirogenita.

Manastirska utvrđenja mogla bi se po svojoj prirodi svrstati u širok raspon različitih rešenja, od neizbežnih pojedinačnih građevina za osnovnu zaštitu do raskošnih rešenja, u kojim se ostvaruju bilo vizije idealno zamišljenih celina bilo prave tvrđave. Manastirska utvrđenja imaju svoju istoriju. Iako im počeci u Srbiji nisu sasvim jasni, najstarija među delimično očuvanim celinama, kao što je Sv. Nikola kod Kuršumlije, imaju moćnu kulu radi zaštite, po ugledu na vizantijske pirogove. Kod jednog od najstarijih spomenika Raške škole, Đurđevih stupova u Rasu, može se rekonstruisati zamisao svojstvena vizantijskoj praksi. Površina namenjena manastiru, nepravilnog ovalnog oblika, zatvorena je odbrambenim zidom, uz koji su podizane odgovarajuće zgrade. Crkva je u sredini, a celini je dodana kula, kroz koju se ulazilo u manastir. Reprezentativno rešenje te vrste ostvareno je u Hilandar, a potom u Banjskoj i Dečanima. Naročite pažnje je vredan prvi vizantijski pirog u Banjskoj, potpuno sličan hilendarskim pirogovima.

Izuzetnu celinu predstavljao je manastir Studenica. Mada su u dobroj meri prvobitne građevine potpuno nestale, ili zamenjene novim zgradama, manastir i danas pruža osnov za rekonstrukciju izvornog oblika. Po svemu sudeći, to ključno delo Stefana Nemanje trebalo je da ima transponovan lik idealnog, nebeskog grada. Rub manastira obeležen je krugom čiji je centar pod kupolom velike crkve. Po rubu su uz istočni i zapadni ulaz, flankirana polukružnim kulama, izgrađena ojačanja bedema, kule trougaone osnove, raspoređene u pravilnom ritmu. Tome treba dodati moguće simbolično značenje broja dvanaest, koliko ima ukupno ojačanja bedema - dva ulaza i deset trougaonih kula. U arhitekturi studeničkog utvrđenja nailazimo na svojevrstni klasicizam. I kružne i trougaone kule imale su za uzor kasnoantička utvrđenja.

Pred nadirućim Turcima, u dugom, gotovo neprekinutom ratovanju, u poslednjim decenijama 14. i prvoj polovini 15. veka, manastirska utvrđenja postaju prave tvrđave. Dobri su primeri manastir Ravanica kneza Lazara i Resava despota Stefana Lazarevića, dveju najuglednijih ličnosti kasnog srpskog srednjeg veka.

Među tvrđavama koje su bile namenjene zaštitu važnih privrednih središta dve su se bolje očuvale, a obe su bile vodeće po razmerama, pa ih je lakše predstaviti. Prizren je bio srednjem veku važno trgovačko središte, pa se razvio i u znatno gradsko naselje. Grad, postavljen uz obalu reke Bistrice, bio je pod zaštitom snažne tvrđave na bregu iznad naselja. Tvrđava je trajala i pod Turcima, pa je pretrpela mnoge izmene. Ipak, mogu se

razaznati ostaci snažnog srednjovekovnog utvrđenja, kod koga su vidljive reminiscencije kasnoantičkih oblika.

U srednjem veku nadaleko čuveno Novo Brdo, po rudnom bogatstvu, bilo se razvilo u znatno naselje, nad čijim se, samo delimično ispitanim ostacima, uzdižu preostali delovi snažne citadele. Osnove u nepravilnom lepezastom obliku, srazmerno male površine, sastojala se od šest masovnih i snažnih kula, međusobno povezanih bedemom. Po spoljnom obimu nalazila se niskim bedemom zaštićena staza, što kao zamisao sklopa odbrane nesumnjivo potiče od vizantijskih utvrđenja. Valja se podsetiti toga sistema razvijenog u krupnim razmerama u carigradskom kopnenom bedemu. Novobrdskim kulama, pravougaone osnove, građenim od lomljenog kamena belosive boje, karakteristično obeležje daju krupni blokovi tamnocrvene breče, kojima su ozidani uglovi kula i okvir ulaza u citadelu. Bedemom je bilo zaštićeno i gradsko naselje.

O gradovima-tvrđavama vodećih vladarskih ličnosti veoma malo znamo, jer su temeljito razoreni. O tome u određenoj meri mogu nešto reći očuvana sedišta oblasnih gospodara. Sedište kralja Marka - legendarne ličnosti srpskih narodnih pesama - Prilep čuva srazmerno znatne ostatke srednjovekovnog utvrđenja. Na stenovitom grebenu izgrađeni su snažni bedemi, ojačani kulama četvrtaste forme, prema običajima u vizantijskom svetu. Ispod utvrđenja obrazovalo se gradsko naselje. Prestonica kneza Lazara, Kruševac, arheološki je razjašnjena u novije vreme. Na raskrsnici puteva, na domaku reke Morave, sagrađen je dobro utvrđeni dvor. Uz pridvornu crkvu Lazaricu, danas su vidljivi ostaci palate, bedema i velike i snažne kule.

Po svom opštem izgledu, razmerama i dosledno sprovedenom sistemu odbrane, naročito je pažnje vredno Smederevo. Najpre je izgrađen utvrđeni dvor despota Đurđa Brankovića (1428-1430) a zatim je bedemom zaštićena veća površina, na kojoj se obrazovalo gradsko naselje. Smederevo je poslednje veliko delo srpske srednjovekovne fortifikacione arhitekture. Bio je to izuzetan graditeljski poduhvat: tvrđava je velikih razmera, a podignuta je za srazmerno kratko vreme. Pod nadzorom Dimitrija Kantakuzina, Vizantinca, brata despotice Jerine, sagrađena je tvrđava u kojoj su dosledno uvažavani načela i praksa vizantijske fortifikacione arhitekture. Na ravnom zemljištu, na ušću Jezave u Dunav postavljena je u geometrijskom smislu pravilna trougaona osnova. Njen manji deo, u vrhu, uz samo rečno ušće, pripadao je dvoru, čija je kula na uglu bila najveća i potpuno zatvorena, poput vizantijskih pirgova. Tvrđavu čine bedem, sa stazom i zaštitnim zupcima po vrhu, i ritmično postavljene veoma visoke kule, otvorene na unutrašnjoj strani. U detaljima u Smederevu, kao i u nekoliko drugih tvrđava iz tog vremena, održala se vizantijska praksa: zidanje u lomljenom kamenu i krečnom malteru, s mestimičnim ukrasom u opeci - u Smederevu i Ravanici to su natpisi izvedeni u opeci. Po vrhu zidova i kula su zaštitni zupci i zaštićeni odbrambeni balkoni (mašikule).

Iako se u vreme zidanja Smedereva već koristi vatreno oružje, ni na smederevskim, kao ni na drugim onovremenim utvrđenjima, nema znakova bilo kakvog prilagođavanja novom oružju. Ipak, Turci srpske gradove osvajaju uz veliki trud. Za primer navedimo Novo Brdo. Osvaja ga (1456) vojska Mehmeda II, posle pada Carigrada U ruševinama novobrdskih bedema nađene su kamene topovske kugle izuzetno velikih dimenzija.

Srednjovekovna muzika

Roksanda Pejović

Dokaza o postojanju muzičara, pevača, svirača u žičane instrumente i bojne trube kod Južnih Slovena ostavili su, između ostalih, vizantijski istoričari i arapski putopisci. Tragovi slovenskog muziciranja možda su sadržani u pesmama i igrama dodola, devojaka okićenih cvećem koje idu po selu kako bi molile kišu da pada, u krstonoškim pesmama, čiji učesnici nose krst i ikonu sveca, moleći se za rodnu godinu i u drugim obredima. kada su Ćirilo i Metodije, pokrštavajući Slovene u 9. veku, preveli grčke knjige na slovenski i uveli bogoslužjenje na ovom jeziku, počeo je, pretpostavlja se, razvoj slovenske crkvene muzike. Verovatno su grčke melodije bile prilagođavane slovenskim rečima. Kasnije su izvesni crkveni tekstovi čitani, drugi su recitovani na jedan, dva ili tri tona, a liturgijske pesme pevane su, izgleda, u početku silabično a potom s melizmima.

Srpska srednjovekovna muzika, kao i umetnost istog doba, razvijala se u sferi delovanja vizantijske muzičke kulture u srpskoj državi od 12. do 15. veka, ali i za vreme petvekovnog robovanja pod Turcima. Pojanje je bilo jednoglasno izvođeno solistički ili u horu (u dve pevnice). Dirigent (domestik) pokretima ruku pokazivao je tok melodije koja se učila napamet: glavni pevač (protopsalt) otpevao bi početnu intonacijsku formulu, zapravo skraćenu melodijsku pripremu pesme, odnosno melodijsko - ritmičku celinu koja karakteriše pojedini crkveni napev (poznavanje ove formule omogućavalo je iskusnom pevaču da otpeva celu pesmu), a zatim bi počinjao melodiju unisono, jednoglasno s horom (pesma je mogla imati i druge formule). Ako je melodija bila melizmatična, solista bi je sam otpevao, uz držani ton hora (ison).

Kao uzori, tj. modeli po kojima su komponovane srpske crkvene melodije, služile su melodije *Osmoglasnika*, zbirke crkvenih pesama za nedeljnu službu (večernje, jutarnje, liturgija), posvećene Hristovom vaskrsenju. One su ciklično, u osam nedelja ponavljane tokom crkvene godine u jednom od osam crkvenih glasova - svaki glas je podrazumevao određeni modus zasnovan na izvesnom broju formula. Pesme *Osmoglasnika* su služile kao uzori za stvaranje drugih crkvenih pesama. Veliki značaj su imale pesme posvećene srpskim vladarima i službe koje su pisali srpski autori: U njima nema srednjovekovnih nota - neuma, ali ima oznaka pojedinih glasova, što znači da su bile predviđene za pojanje.

U crkvenim izvorima postoji informacija o svakodnevnom pojanju, kao i o pojanju prigodom smrti pojedinih vladara, ili prenosa njihovih moštiju. Izgleda da je kraljica Jelena, žena kralja Uroša I, imala svoj crkveni hor pevača pod upravom velikog domestika Raula iz Zihne.

U izvesnom broju srpskih srednjovekovnih rukopisa zabeleženi su neumski notni znaci. Njihovi autori su bili Stefan Srbin, čija dela, među kojima i čuvena pesma *Ninja sili* (Sada nebeske sile), otkrivaju zajedničke melodijsko-ritmičke osobine, takođe Nikola Srbin, zatim Isaija Srbin, s pesmama u čast južnoslovenskih svetitelja i drugi. Ove jednoglasne liturgijske pesme nevelikog obima i postupnog pokreta (veći skokovi

naglašavaju značajne reči) čine neraskidivu celinu s tekstom. Zasnovane su na nekoliko osnovnih jezgara koja se javljaju tokom pesme doslovno, varirano ili u fragmentima. Pojedine imaju bogatu melizmatiku. One pripadaju duhovnom svetu drugačijem od gregorijanskog - zadržale su iskonski izraz i fleksibilnost, pokazujući kako dramska, tako i lirski raspoloženja.

Mada malobrojna, svedočanstva o svetovnom muziciranju u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Zeti, pokazuju da je muzika imala svoje mesto u boju, na dvoru i u narodu. Ona je u državi Nemanjića bila u sastavu dvorskog ceremonijala. Njeni su nosioci bili, kao u zemljama širom Evrope, igrači, svirači i zabavljači. Nazivani sviralnicima, glumcima i praskavnicima, uveličavali su svojom svirkom veselje povodom krunisanja vladara (vlastela je na krunisanju Stefana Prvovenčanog slušala svirku bubnjeva i gusala), dočekivali si kraljeve pesmama (kralja Milutina), a despote sviranjem u trube (Stefana Lazarevića). Stefan Dušan, koji je na svom posedu imao i muzičare, i koji ih je poklanjao zajedno s imanjem, izmenjivao je muzičare sa Dubrovnikom povodom raznih svečanih prigoda. Cenjeni srpski svirač Dragan iz Prizrena bio je 1335. gradski muzičar u Dubrovniku.

Stefan Lazarević je na svom dvoru imao muzičku kapelu, a njegovi muzičari su svirali na lađama dok je gostio turskog cara. Despot Đurađ Branković je voleo muziku. U njegovoj biblioteci se nalazio i čuveni psaltir bogato ilustrovan muzičkim instrumentima (*Minhenski psaltir*).

Na bosanskim, hercegovačkim, humskim i zetskim dvorovima vladara i velikaša 15. veka vojvode Sandalja Hranića, kralja Tvrtka I i Balše Balšića - bilo je pevača, glumaca, mađioničara, lakrdijaša i svirača u svirale, laute, trube, gajde, doboše i druge instrumente. Njihovi muzičari su se mogli čuti u Dubrovniku, a dubrovački su im dolazili u pohode.

Mada srpska svetovna muzika nije notama zabeležena, po muzikalnosti i patetici teksta stare srpske književnosti mogu se naslutiti njena pevljivost i mirni ritmički tok. Muzički instrumenti na spomenicima srpske srednjovekovne likovne umetnosti od kraja 12. do polovine 18. veka predstavljaju dragocene priloge za proučavanje sveukupnog srednjovekovnog instrumentarijuma, koji je gotovo u celini poznat samo iz likovnih izvora. U koliko nisu vizantijski ili prednjoazijski, mogu biti antičkog ili zapadnoevropskog porekla. Moguće je da se u neke od njih sviralo i u balkanskom srednjem veku. Islikavani su najčešće na scenama Hristovog rođenja, ruganja Hristu i kao ilustracije psalama, ali i na drugim kompozicijama. Često su prikazivani tasovi, a naročito bubnjevi, rogovi i trube, razne vreste lauta i psalterioni. Oni krase *Miroslavljevo jevanđelje* i *Minhenski psaltir*, zidove Hilandara, Starog Nagoričina, Dečana, Lesnova, Hopova i mnogih drugih manastira i crkava. Za vreme robovanja pod Turcima od sredine 15. veka, narod je, krijući se od zavojevača, pevao uz gusle i svirao u tambure, zurle, tapane i još neke instrumente. Njegovo muziciranje se pominje i u narodnim pesmama. Glasoviti srpski guslari boravili su u 16. i 17. veku na poljskim plemićkim dvorovima, zatim u Ukrajini i Mađarskoj. Time se održavao kontinuitet s muzikom minulog doba i pripremala renesansa srpske muzike.

Književni jezik kao instrument kulture i produkt istorije naroda

Pavle Ivić

- Srednjevekovne prilike
- Crkvenoslovenski i narodni jezik
- Ruski uticaj • Kretanje ka narodnom jeziku
- Reforma Vuka Karadžića
- Ekavica i ijekavica
- Moderni književni jezik

Jezik je osnovno oruđe kulture svakog naroda. U njemu se odražava pojmovni svet kojim je ovladalo neko društvo, ali on ujedno utiče na mogućnosti daljeg razvoja kulture, olakšavajući komunikaciju u nekim pravcima i otežavajući je u drugim relacijama, čime se razvoj u znatnoj meri usmerava. Poblži uvid u prošlost srpskog književnog jezika pokazuje da se ne samo u rečničkom fondu jezika i njegovoj sintaksi nego i u njegovoj morfologiji i glasovima ogledaju sve bitne promene u orijentaciji srpske kulture. Te se promene tiču dimenzija kao što su klerikalna ili svetovna orijentacija, istočna ili zapadna (sa daljim podkategorijama vizantijska; ruska i nemačka; francuska; angloamerička), aristokratska (elitistička) ili narodnjačka.

Jezik kojim govore Srbi najčešće se u nauci naziva srpskohrvatskim. Njime se služe osim Srba i Hrvata i slovenski muslimani u Bosni i Hercegovini, kao i u Sandžaku (nekada Novopazarskom), odn. Staroj Raškoj (pojas duž većeg dela sadašnje granice između Srbije i Crne Gore), a u prošlosti je bilo i drugih etničkih grupa koje su govorile tim jezikom, a nisu imale ni srpsko ni hrvatsko opredeljenje. Hrvati nazivaju taj jezik hrvatskim a Srbi srpskim.

Srednjevekovne prilike

Srpskohrvatski jezik pripada slovenskoj grupi, jednoj od tri najveće grane indoevropske jezičke porodice, uz romansku i germansku. Slovenski jezici su uzajamno znatno razumljiviji od romanskih ili germanskih. U ranom srednjem veku razlike među slovenskim jezicima bile su relativno neznatne, verovatno manje od onih između današnjih nemačkih dijalekata u Švajcarskoj. U sedmoj deceniji 9. veka dva učena Vizantinca iz Soluna, braća Konstantin (docnije u kaluđerstvu Ćirilo) i Metodije, koji su odlično poznavali slovenski govor okoline svoga grada, preveli su, po naredbi vizantijskog cara Mihajla, najvažnije hrišćanske verske knjige na slovenski. Do kraja desetog veka jezik tih prevoda postao je bogoslužbeni i književni jezik većine Slovena, u prostoru od Jadranskog i Egejskog mora do severa Rusije. Osnovni korpus apstraktnih termina, verskih, filozofskih i psiholoških, u koji su se bile ulile tekovine razvoja grčke misli tokom antičkog perioda i ranog srednjeg veka, dobio je tako jednim potezom adekvatne slovenske prevode. Tako su i Sloveni ovladali pojmovnim arsenalom koji je mnogo ranije latinski preuzeo iz grčkog, a kasnije zapadnoevropski jezici iz latinskog.

Staroslovenski jezik tvorevina solunske braće, ušao je tako u porodicu velikih sakralnih i književnih jezika hrišćanske Evrope, naporedo sa grčkim i latinskim. Van hrišćanskog sveta sličnu su ulogu igrali hebrejski, klasični arapski i sanskrit.

Konstantin (koji je pred smrt, primajući monaški čin promenio ime u Ćirilo) i Metodije izmislili su i poseban alfabet kojim su ispisali svoje prevode. Taj alfabet, poznat danas pod imenom glagoljice, sadržao je blizu četrdeset slova. Tadašnji glasovni inventar slovenskih jezika bio je daleko bogatiji od onoga u grčkom, a glagoljica je za sve te glasove imala različita slova. Uskoro je glagoljica kod pravoslavnih Slovena zamenjena azbukom koja je kasnije prozvana ćirilicom. Ona je ustvari tadašnje grčko uncijalno pismo dopunjeno sa četrnaest posebnih slova za slovenske glasove kojih nije bilo u grčkom. Time je stvoren instrument kulture daleko podesniji od latinice, koja je nastala adaptacijom grčkog alfabeta za latinski jezik još u antičko doba, ali su joj nedostajala slova za posebne glasove kasnijih evropskih jezika, što je pismenost tih naroda opteretila mnogim problemima, kolebanjima i nedoslednostima. Izlaz se najčešće tražio u tome da se jedan glas obeležava grupom od dva ili tri slova. Tako se poznati šuštavi konsonant u engleskom označava sa sh, u francuskom sa ch, u italijanskom sa sc, ili sci, u nemačkom sa sch, u švedskom sa sj, u poljskom sa sz itd., dok ćirilica imajedno slovo za taj glas, i to isto svugde gde se ta azbuka upotrebljava.

Crkvenoslovenski i narodni jezik

Zajednički crkveni jezik i zajednička azbuka u Bugara, Srba i Rusa omogućili su lako prelaženje književnih i učenih dela iz jedne sredine u drugu, tako da se u znatnoj meri može govoriti o zajedničkoj književnosti. Tokom vremena jezici tih naroda razvijali su se divergentno, ali je jezik bogoslužnja i književnosti ostajao u osnovi isti. Doduše, pojavile su se i u njemu izvesne razlike i u izgovoru, kao u srednjovekovnom latinskom u zapadnoevropskim zemljama, ali su se kod Slovena te razlike odrazile i u pisanju. Zamena izvesnih vokala drugima u živom govoru bila je praćena odgovarajućom zamenom slovnih znakova. Budući da same glasovne promene nisu bile svuda jednake to je stvorilo nekoliko tzv. redakcija crkvenoslovenskog (sada više ne staroslovenskog) jezika - rusku, bugarsku, srpsku. Tim intervencijama malog dometa nije oštećena uzajamna razumljivost tekstova niti je umanjena ogromna prednost prostranog kulturnog tržišta.

Zajednički književni jezik Srba, Bugara i Rusa učvršćivao je pripadnost svih tih naroda pravoslavnom kulturnom krugu, uvek otvorenom prema grčkom uticaju. S grčkog se prevodilo mnogo, a jednom nastali prevodi, isto kao i originalna dela slovenskih autora, cirkulisali su po celom pravoslavnom slovenskom svetu. Među glavnim prevodilačkim radionicama nalazili su se slovenski manastiri na Svetoj Gori od kojih je srpski, Hilandar, bio zadužbina Stefana Nemanje, rodonačelnika najznačajnije srpske srednjovekovne dinastije. To je prevođenje obogaćivalo srpskoslovenski književni jezik, u koji su ulazili neologizmi skovani po modelu grčkih reči, mahom onih apstraktnog značenja. Slovenski autori i sami su razvili, i široko praktikovali, umeće da stvaraju takve reči. Izražajni potencijal crkvenoslovenskog jezika stalno je rastao i dostigao je veoma visok nivo u oblasti religijskih i apstraktnih tema. Bio je izvanredno osposobljen za svečano

izražavanje, za retorske figure i stilske arabeske, u skladu sa tadašnjom vizantijskom poetikom. Pozajmljenica je u tom jeziku bilo vrlo malo. Prevodioci i autori, očigledno poštujući ideal čistote jezika, po pravilu nisu preuzimali grčke reči nego su ih zamenjivali prevedenicama.

Za razliku od latinskog, crkvenoslovenski jezik nije bio sasvim nerazumljiv onima koji ga nisu posebno učili. Odstupanja srpskog, ruskog i bugarskog narodnog jezika od crkvenoslovenskog rasla su tokom vremena ali su u srednjem veku samo u ograničenoj meri smanjivala razumljivost. Ta činjenica nije bila samo prednost. Ona je doprinela da zakasni pojava književnosti na domaćem jeziku, koja je znatno ranije i s neodoljivom snagom probila sebi put u zemljama gde je sakralni jezik bio latinski.

Ipak, postoji domen u kojem je narodni jezik bio široko zastupljen i u srednjevekovnoj pismenosti u srpskim zemljama. To su povelje vladara i magnata i drugi svetovni pravni dokumenti, takvi kao zakonici. Svrha tih spisa zahtevala je da oni budu savršeno jasni svakome, kako bi se izbegli nesigurnost i sporovi oko tumačenja. Uz to su ti tekstovi bili puni pojedinosti iz životne svakidašnjice koje se nisu mogle dobro iskazati crkvenim jezikom, siromašnim upravo u toj značenjskoj oblasti. Pravni tekstovi otkrivaju iznenađujuće razučenu terminologiju pravnog, društvenog i privrednog života. Oblasti u kojima su dominirale reči domaćeg porekla i one u kojima su preovlađivale pozajmljenice bile su jasno razgraničene. Pravni izrazi, uključujući terminologiju feudalnog društvenog ustrojstva, bili su po pravilu slovenski, nasleđeni iz davnina ili nastali na srpskom tlu. Pozajmljenice iz grčkog gospodarile su u terminologiji crkvenog života, kontrastirajući tako s terminologijom same religije, dosledno slovenskom. U privrednom domenu bilo je, osim grčkih reči, i dosta romanskih, naročito među nazivima mera i monetarnih jedinica. Izrazit je i kontrast između trgovine, čiji je internacionalni karakter vidljiv i u terminologiji, i poljoprivrede, u kojoj osim domaćih gotovo i nije bilo drugih reči. U rudarstvu, kojim su se u ono vreme bavili naseljeni Nemci, tzv. Sasi, preovlađivali su nemački izrazi.

U mnogim poveljama, naročito u darovnicama manastirima, nalazimo uvodne odeljke ispisane crkvenim jezikom, u kojima se biranim rečima izlaže i motiviše ktitorova intencija da učini bogougodno delo. O Bogu ste mogli govoriti, i Bogu ste se smeli obraćati, samo posvećenim crkvenim jezikom. Profani jezik bio je prihvatljiv samo kada je reč o profanim temama. Ustvari upotreba oba jezika u istom tekstu pokazuje da se oni nisu smatrali različitim jezicima, već funkcionalnim varijantama istog jezika. Često se događalo i da se reč ili oblik iz crkvenog jezika unese u kontekst narodnog jezika.

Oko 1400. godine pravopisna norma u srpskim knjigama znatno je izmenjena u težnji da se arhaizira i približi grčkim uzorima. Iza tog nagoveštaja humanizma ipak nije došlo do šireg usvajanja tog pokreta; puteve k njemu uskoro je presekla turska invazija.

Sve do 15. veka jedini društveni sloj sa širim obrazovanjem bilo je sveštenstvo. U njegovim rukama nalazila se ne samo religijska književnost nego i erudicija. Članovi klera su se u svakodnevnoj bogoslužbenoj praksi služili crkvenim jezikom i bili su jedini koji su potpuno i neusiljeno vladali tim jezikom. To je učvršćivalo njihovu nadmoć na

polju kulture i njihov snažan uticaj u društvu uopšte. Kad je reč o književnom jeziku, osnovnu orijentaciju kod Srba u srednjem veku davala je crkva.

Pa ipak, u tom razdoblju se javila i književnost na narodnom jeziku. To su bili prevodi viteških romana, namenjeni zabavi feudalaca. Takva je lektira bila privlačnija za svoje čitaoce ako je izložena na jeziku koji će oni razumeti bez napora. Od 15. veka romanima se pridružuju i letopisi, istorijski spisi laičke sadržine. Najzad, narodni jezik je bez sumnje bio izražajni medij usmene književnosti, za koju imamo dokaza da je u srednjem veku cvetala iako ne raspoložemo zapisanim tekstovima.

Osmanlijska invazija nije izmenila zatečene odnose u književnom jeziku. Sačuvale su se i naporednost crkvenog i narodnog jezika, i pretežna uloga crkvenog. Karakteristično je da je u srpskim štampanim knjigama iz 15, 16. i 17. veka zastupljen jedino crkvenoslovenski jezički izraz. U stvari, turska vladavina je konzervirala srednjovekovno stanje. Ukoliko je i bilo promena, one su išle u korist crkvenog jezika, što odgovara prilikama u srpskom društvu. Pošto je uništeno političko vođstvo srpskog naroda, crkveni poglavari ostali su jedini njegovi vođi.

Promena je nastala u drugoj četvrtini 18. veka, i to prvo među Srbima na zemljištu Habzburškog carstva, koje je krajem 17. i početkom 18. veka preotelo do Turske najveći deo područja srednjovekovne Ugarske, i zateklo tu i brojno srpsko stanovništvo, uključujući i upravo prispele izbeglice iz zemalja koje su ostale pod Turskom.

Ruski uticaj

Austrijske vlasti obilato su iskorišćavale Srbe kao vojnike, ali su istovremeno vršile pritisak na njih da prime crkvenu uniju s Rimom. Tom pritisku odupirala se crkvena hijerarhija, koja je i u Austriji ostala jedino vođstvo Srba tolerisano od države. Pravoslavnu crkvu je na mučan način sputavao nedostatak crkvenih knjiga neophodnih za bogoslužje i za versko obrazovanje sveštenstva. Austrijske vlasti namerno nisu dopuštale štampanje srpskih knjiga, što se pokazalo kao teška greška. U ulozi zaštitnice pravoslavlja pojavila se Rusija. Za potrebe srpske crkve uvožene su, često tajnim kanalima, crkvene knjige iz Rusije, s kojima je došla i ruska redakcija crkvenoslovenskog jezika. Od godine 1726. počeli su dolaziti, na inicijativu srpskih mitropolita, ruski učitelji, koji su, prirodno, učili mlade srpske klerike onoj verziji crkvenog jezika koju su sami poznavali. Ubrzo je ruska redakcija tog jezika i zvanično postala jezik srpske crkve, istiskujući tradicionalnu srpsku redakciju. Promena u jeziku odgovarala je promenjenoj kulturnoj politici: i dalje je u srpskoj kulturi glavnu reč vodila srpska crkva, ali sad s izrazitom orijentacijom k Rusiji. Novi jezik je proizašao iz te orijentacije, a ujedno je bio i glavno oruđe njenog sprovođenja.

Nezavisno od intencija srpskih crkvenih vlasti, u dugoj polovini 17. veka iz Rusije su se počeli prenositi i drugi sadržaji osim verskih. Rusija, koja je od vremena Petra Velikog bila otvorena prema zapadnoevropskoj kulturi, postala je posrednik preko kojega je ta kultura prodirala u sredinu srpskog građanskog društva, nastalog tokom 18. veka u habsburškim zemljama. To je omogućilo odstupanja od norme crkvenoslovenskog jezika.

S jedne strane, prilikom adaptacije ruskih tekstova za srpske potrebe ostajale su neizmenjene mnoge ruske reči kojih nije bilo u crkvenoslovenskom. Čak su i pojedini srpski autori počeli pisati tadašnjim ruskim književnim jezikom, namenjajući svoja dela i srpskim i ruskim čitaocima. Raširilo se i shvatanje o zajedničkom "slavenskom" književnom jeziku, koji bi obezbeđivao veoma prostrano kulturno tržište.

Kretanje ka narodnom jeziku

Ipak, pokazalo se da su to iluzije. I crkvenoslovenski i ruski jezik bili su suviše udaljeni od živog srpskog govora; širi slojevi publike slabo su razumevali tekstove napisane tim jezicima. Razvoj je nezadrživo krenuo u pravcu približavanja književnog jezika narodnom. Godine 1768. Zaharije Orfelin proklamativno je uveo u srpski književni jezik mešavinu crkvenoslovenskog i narodnog jezika, u kojoj je uvek bilo mesta i za specifične ruske reči. Taj jezik, kasnije nazvan slavenosrpskim, sjedinjavao je u sebi izražajne mogućnosti dvaju ili čak triju jezika, ali je bio opterećen dvema teškim slabostima, koje su se pokazale fatalnim za njegov opstanak. Od normalnih književnih jezika on se razlikovao time što je bio haotičan. Umesto gramatičkih pravila carovala je proizvoljnost; subjektivnom nahođenju autora bilo je prepušteno da izabere srpski, crkvenoslovenski ili ruski oblik. Takvom izražajnom instrumentu nedostaje u isti mah intelektualna preciznost i estetska prefinjenost. Ujedno, taj je jezik patio od toga što ga je veliki deo publike nedovoljno razumeo. Mnoge reči bile su Srbima nepoznate, a znatan je i broj reči čije se značenja u crkvenoslovenskom i ruskom razlikuje od onih u srpskom. Uz to crkveni jezik nije imao leksički fond za realnost svakodnevnog života u onovremenoj srednjoevropskoj civilizaciji, a ruski se u srpskoj sredini nigde nije mogao čuti, niti se učio u školama. Sa slabljenjem pritiska za prihvatanjem crkvene unije nestalo je razloga za zaziranje od kulture evropskih nepravoslavnih naroda, a naporedo s jačanjem građanskog staleža postepeno se laiciziralo srpsko društvo na području Austrije, a za njim i njegova kultura. Namesto daleke i slabo poznate Rusije ulogu uzora sve više je preuzimala Evropa, pre svega zemlje nemačkog jezika, utoliko pre što je to bio dominantan jezik u Habsburškoj monarhiji, bez kojeg se nije moglo napredovati ni u vojnoj ni u činovničkoj karijeri, ni u trgovini ni u zanatu. Udeo narodne komponente u slavenosrpskom književnom jeziku stalno je rastao.

Godine 1783, Dositej Obradović, centralna figura srpske književnosti 18. veka, izašao je s novim jezičkim programom. Nadahnut idejama evropske prosvetljenosti, on je književnom jeziku prišao utilitaristički. Taj je jezik morao biti bezuslovno razumljiv čitaocu, čak i ženama, koje je tadašnje školovanje zaobilazilo. Zalažući se, u teoriji i praksi, za narodni jezik u književnosti, on je ostavio netaknute one crkvenoslovenske i ruske reči, mahom apstraktnih značenja, koje nisu imale ekvivalenta u narodnom jeziku Srba. Njegovi sledbenici nastavili su pravcem koji je on označio. Početkom 19. veka u srpskoj književnosti ostala su praktično samo dva jezička izraza: slavenosrpska mešavina i narodni jezik kakav je uveo Obradović. Ruski književni jezik više nije bio u upotrebi kod srpskih pisaca, a crkvenoslovenski je postao veoma redak van bogoslovskih i bogoslužbenih knjiga. U skladu s promenama u srpskom društvu i kulturi, srpski književni jezik ponovo je doživeo preobražaj. Njegov lik više nije određivala crkva, nego građanstvo, a osnovna orijentacija sada je bila ka drugim delovima Evrope, a ne k Rusiji.

Reforma Vuka Karadžića

Godine 1814. u književnojezičku arenu ulazi neobično darovit i uz to smeli i borbeni samouk, seljački sin Vuk Karadžić, koji je prešao u Austriju kao izbeglica iz Srbije posle sloma Prvog srpskog ustanka. On je u sebi nosio neugasli duh tog ustanka zajedno s bogatom folklornom tradicijom srpskog seljaštva. Za Karadžićev dalji životni put odlučan je bio susret s velikim bečkim slavistom, Slovencem Jernejem Kopitarom, ponesenim romantičarskim oduševljenjem za autentični narodni duh, otelovljen u čistom narodnom jeziku i u folkloru. Po Kopitarovom nagovoru Karadžić je pristupio objavljivanju narodnih umotvorina i obradi jezičkog materijala. Njegov Srpski rječnik s gramatikom iz 1818. udario je temelj novom tipu književnog jezika, čije je polazište seljački govor, a ne gradski. U svojim kasnijim radovima Karadžić je odredio nov stav prema crkvenoslovenskom jezičkom nasleđu. Ono se smelo zadržati samo u najnužnijoj meri, i to striktno prilagođeno glasovnoj i obličkoj strukturi srpskog jezika. Karadžić je korenito reformisao i srpsku azbuku izbacujući iz upotrebe sva ona zatečena ćirilska slova koja u srpskom narodnom govoru nisu odgovarala nekom posebnom zvuku. Uveo je pravopis u kojem napisana reč precizno odslikava izgovorenu, po načelu "jedan glas, jedno slovo".

Ekavica i ijekavica

Otpor Karadžićevoj reformi bio je vrlo jak. Konzervativni crkveni poglavari branili su pravoslavno nasleđe oličeno u crkvenoslovenskim rečima i tradicionalnim ćiriličkim slovima, a većina književnika i veliki deo građanstva "otmenost" kojom se dotadašnja praksa izdizala nad govornim navikama prostog naroda. I dijalekat kojim je Karadžić pisao izazvao je oštra reagovanja. U dotadašnjoj književnosti dominirao je ekavski novoštokavski dijalekat severoistočnih krajeva, u kojima su se nalazila najvažnija kulturna, politička i privredna središta onovremenog Srpstva: cela Vojvodina i najveći deo dotad oslobođene Srbije, dok je Karadžić pisao svojim rodnim ijekavskim govorom, raširenim u zapadnoj Srbiji, u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i među Srbima u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

Ispočetka je izgledalo da Karadžićeve reforme ne mogu uspeti. Ipak, on je stekao veliki ugled u inostranstvu, pa i među Srbima, najviše zahvaljujući zbirkama srpskih narodnih pesama koje je sabrao i objavio. U domovini je u četrdesetim godinama 19. veka on postao idol romantičarske omladine, koja je u narodnoj poeziji nalazila inspiraciju za svoje vatreno rodoljublje. Protivljenje konzervativaca bilo je za mlade samo razlog više da se oduševe prkosnim novatorom Karadžićem. Uticaj sveštenstva u srpskom društvu i dalje je opada, a na tlu Austrije napredak prosvete širio je krug zainteresovanih za demokratizaciju kulture. U sazvučju s duhom Karadžićevog borenja bio je i narodnjački mentalitet, koji je davao ton u novoj srpskoj državi, stvorenoj ustancima seljačkih masa protiv Turaka 1804. i 1815. godine. I najzad, Karadžićeva azbuka i njegov pravopis bili su očigledno nadmoćni nad zatečenom baštinom (i danas Karadžićev grafijski sistem spada među najadekvatnije u svetu). Početkom šezdesetih godina njegova reforma preovladala je u praksi, a 1868. vlada u Srbiji ukinula je poslednje ograničenje upotrebe

njegovog tipa ćirilice.

Pobeda Karadžićeve reforme značila je doslednu sekularizaciju književnog jezika i njegovu potpunu demokratizaciju otvaranjem prema jeziku sela. Jezik je stao na čisto srpsku osnovicu, emancipujući se od istorijske povezanosti s drugim pravoslavnim Slovenima. Sve se to odlično uklapalo u opštu kulturnu orijentaciju Srba u ono vreme.

Prirodno je što je u književnom jeziku Srba ostalo mnogo manje crkvenoslovenskog nasleđa nego kod Rusa ili Bugara. Srpske zemlje su ne samo zapadnije smeštene nego je i njihov veliki deo pripadao pretežno katoličkoj Austriji.

U jednom pogledu Karadžićeva pobeda ostala je nepotpuna. Srbija i Vojvodina, sa čvrsto ukorenjenom književnom tradicijom, nisu se pokazale spremne da ekavski lik svog književnog jezika zamene ijekavskim, dok je u ijekavskim oblastima Karadžićev književni jezik prihvaćen bez izmene. Uz to je Karadžić, dosledno veran fonetskom načelu, isključio iz upotrebe ćirilsko slovo za onaj stari slovenski vokal čiji je različiti razvoj po dijalektima stvorio kontrast između ekavskog i ijekavskog izgovora u novoštokavskom dijalektu. Time je onemogućeno da se ustaljeni grafički lik za srpski književni jezik, bez obzira na postojanje dvaju različitih izgovora. Tako su stvorene i do danas koegzistiraju dve verzije srpskoga književnog jezika, što se pokazivalo kao izvor problema, kulturnih i političkih. Deo tih problema proizašao je iz činjenice da su Hrvati u 19. veku prihvatili, doduše postepeno, u etapama, Karadžićev ijekavski govor kao temelj svoga književnog jezika, iako je tim idiomom govorio veoma mali deo Hrvata. Ovim potezom postignuto je književnojezičko ujedinjenje Hrvata, koji su se dotada služili regionalnim književnim jezicima. Ujedno je omogućeno da hrvatsko nacionalno opredeljenje prođe u predele koji su dotad imali samo regionalnu svest, a po jeziku su bili neuporedivo bliži Karadžićevom srpskom govoru nego hrvatskom kajkavskom narečju, koje je do 30-ih godina 19. veka imalo status književnog jezika u Zagrebu.

Ovakva hrvatska jezička politika, često praćena izjavama o jezičkom, pa i etničkom jedinstvu Hrvata i Srba, stvorila je novu konstelaciju u srpskohrvatskom jezičkom prostoru: ijekavska verzija karadžićevskog književnog jezika učvrstila se krajem 19. stoleća kod Hrvata, zahvativši i pre toga bosanskohercegovačke muslimane i Srbe u zapadnim krajevima, uključujući tu i Crnu Goru, smeštenu na jugozapadu, a ekavska verzija u Srbiji s Vojvodinom, koja je do 1918. ulazila u sastav Ugarske.

Moderni književni jezik

Odbacujući na nepotrebno rigorozan način crkvenoslovensko nasleđe, pa i poneke kasnije uvedene obrte koji su činili gipkijom rečenicu pisaca u razdoblju koje je prethodilo, srpski književni jezik je u izvesnim pojedinostima učinio korake unazad. Dobitak koji je donela pobeda Karadžićevih ideja bio je ipak mnogo veći. Raščišćen je teren za spontan, neusiljen razvoj književnog jezika. Od tada taj razvoj teče u pravoj liniji, prostim širenjem polja izražajnih mogućnosti, bez modifikacija ili napuštanja onoga što se već nalazi u jeziku. Leksika se bogati tvorbom novih reči, mahom od domaćih, slovenskih

korena, razvijanjem novih nijansi značenja postojećih leksema, ali i širokim prihvatanjem pozajmljenica. Orijehtacija srpskog književnog jezika pretežno je kosmopolitska, kao na primer ruskog i poljskog ili engleskog, a za razliku od nekih drugih slovenskih i neslovenskih jezika, u kojima preovlađuju puristička nastojanja. I glavna razlika između srpske i hrvatske varijante književnog jezika tiče se veće spremnosti Srba da prihvate stranu reč, nasuprot sklonosti Hrvata da je prevedu kovanicom. Glavninu stranih reči usvojenih u 19. i 20. veku činile su one internacionalne, izvedene iz grčkih i latinskih korena, često tek u novije vreme. Strukturalna sličnost srpskog jezika sa dva velika klasična jezika omogućava da se takve reči srazmerno lako uklope u jezik. Osim toga, u prvim decenijama 20. veka primljeno je mnogo francuskih reči, dok među onima usvojenim posle Drugog svetskog rata dominiraju engleske.

Širenje izražajnih mogućnosti književnog jezika išlo je naporedo s pojavom i razgranavanjem raznovrsnih novih profesija i s napretkom privrede, nauke i tehnike. Uvođenje svakog novog pojma unosilo je i reč koja je označavala taj pojam. Taj je proces išao prirodno, uglavnom neometan nekim političkim obzirima ili purizmom filologa. Pred kraj 19. veka javio se, prvo u esejističkoj prozi, tzv. beogradski stil, čiji su protagonisti bili pisci široke kulture, odlični znalci mnogih jezika i svetske književnosti. Oni su definitivno uneli urbani duh u književni jezik, ovoga puta udružen sa spontanošću i elegantnom lakoćom izražavanja. Srpska rečenica pod perom tih ljudi stekla je novu gipkost, u znatnoj meri pod uticajem francuskih uzora. Pravcem koji su oni označili išlo se i dalje. Kasniji razvoj je donosio i sve veću stilsku diversifikaciju. Razigrana mašta pojedinih pisaca vodila ih je u eksperimente, ne samo literarne već i jezičke, dok su drugi negovali sažet, precizan izraz u kojem je sve bilo funkcionalno i ništa izlišno.

U jugoslovenskoj državi, stvorenoj 1918. godine, izmenio se odnos Srba i Hrvata prema zajedničkom književnom jeziku. U 19. veku Hrvati su bili ti koji su forsirali ideju jedinstva, jezičkog kao i drugog, a kad je ujedinjenje ostvareno, pokazalo se da im je ono bilo potrebno radi rešenja njihovih tada aktuelnih problema, i da njihov krajnji cilj nije izgradnja i učvršćivanje zajedničke države, nego izdvajanje iz Jugoslavije. U skladu s tim, hrvatski lingvisti počeli su da neguju razlike, a ne više sličnosti. Srbi, koji su ideju o jedinstvu o jedinstvu bili ozbiljno shvatili, dočekivali su ovakav stav sa čuđenjem. Pobornici secesije, koji su upravo među hrvatskim jezičkim stručnjacima imali jaka uporišta, osnaženi naročito posle Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika (1967), prikazivali su hrvatskoj publici zalaganje za zajedništvo kao srpski unitaristički pritisak. Proglašen je hrvatski književni jezik kao poseban entitet, a rasprave oko toga poslužile su za psihološku pripremu političkog odvajanja. Masovno su kovane nove reči kako bi se hrvatski književni jezik što više razlikovao od srpskog. Na srpskoj strani takvog ponašanja nije bilo. Srpski lingvisti rukovodili su se svešću da jezičko zajedništvo znači šire kulturno tržište i bogatiju kulturu, i osim toga da se menjanjem jezičke norme i unošenjem mnoštva novih reči unosi zabuna u publiku čije se jezičke navike iskorenjuju i zamenjuju drugima. Time je razvoj književnog jezika kod Srba sačuvan od ekstremizma i štetnih zaokreta. Politički i ratni događaji 1991. i 1992. godine raskinuli su državno jedinstvo na području srpskohrvatskog jezika. Hrvatsku je zapljusnuo nov talas veštačkog stvaranja jezičkih razlika prema Srbima, najjači posle onog u doba ustaške tzv. Nezavisne Države Hrvatske pod nacističkim okriljem 1941-

1945. Ipak, na srpskoj strani sličnih promena u jeziku nije bilo a postojeća atmosfera u srpskoj javnosti daje povod za uverenje da ih neće ni biti. S druge strane, kod Srba u zapadnim krajevima, pre svega onih u Republici Srpskoj (na teritoriji bivše Bosne i Hercegovine), na delu je jaka tendencija da se učvrsti kulturno jedinstvo Srba, što znači da se smanji ionako nevelike razlike u književnom jeziku između tamošnjih Srba i onih u Srbiji.